

A magyar temetők fejfadíszítményeinek lehetséges jelentései

Minden közösségben – főként a hagyományait őrző archaikus közösségekre gondolhatunk – a közösség tagjai nagy jelentőséget tulajdonítottak (tulajdonítanak ma is) az emberélet fordulóíhöz kapcsolódó szokásoknak, az ezeket kísérő szertartásoknak. Az ilyen közösségekben nagy jelentőségük van a szokásokban használt szimbólumoknak. Ezek a szimbólumok a közösségen belüli hatékonyabb kommunikációt is elősegíthetik. Ekként az „utolsó átváltozást” kísérő szokásokban is jelentős szerepet játszottak, játszanak a szimbólumok, így a fejfák és díszítményeik.

Ebben a munkában annak szeretnék utánajárni, hogy mit jelent a fejfa – önmagában és díszítményei által – annak a közösségnek, amelyben elkészül, illetve mit jelent a temetőben. Ennek ma már nagyon nehéz utánajárni, mert a jelentéskészlet mind a készítő, mind a „használó” számára elhomályosult vagy már egyáltalán nem bír önmagán túlmutató jelentéssel. Használni használják, mert a fejfaállítás szokása ma is él, de mégsem lehet a napjainkban állított fejfákon ezeket a jelentéseket feltérképezni, ugyanis a fejfakészítés mára elszakadt azoktól az integratív közösségektől, amelyekben eredetileg létezett. Emellett pedig nagy hatással volt rá az iparművészet, a városon, iskolákban tanult mesterek faragásmódja. Az új motívumkészlet már nem igazodik egy adott közösség egységese elvárásaihoz, inkább a díszítettség, a motívumgazdaságra (legjobb esetben a harmóniára) fekteti a hangsúlyt. Ezeket a fejfákat tehát nagy túlzás lenne valami mélyebben rejlő jelentéstretegekkel felruházni, bár ez – ismerve a magyar nyelvterületen széles körben elterjedt fejfaállítási hagyományokat – a régebb állított fejfák esetén joggal történhet meg. Kérdéses itt az, hogy milyen messzire mehetünk el ebben a jelentéstulajdonításban, milyen je-

lentéseket tarthatunk elfogadhatónak.

Kutatástörténeti áttekintés

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához szükséges áttekinteni röviden azt az anyagot, amely ebben a témában született, így a fejfák eredetével, illetve a díszítményeik jelentésével foglalkozik. A nagy mennyiségű anyag ellenére, amely ebben a témában íródott, kevesen mernek messze-menő következtetéseket levonni, ami érthető is, mert a fejfák eredetével, rokoníthatóságával kapcsolatban több, egymásnak néhol ellentmondó elmélet látott napvilágot. A díszítmények nagyfokú stilizáltságot mutatnak, így nehezen azonosíthatóak, jobbra csak a készítő megnevezései alapján, ami közösségi háttér nélkül sok esetben önkényes lehet. Ezt a gátoló tényezőt csak úgy lehet kiszűrni, ha az általánosan elterjedt, gyakran használatos díszítményekre figyelünk, és azok jelentéseit próbáljuk meg leírni.

Az ezzel a témával foglalkozó korai néprajzi szakirodalom a mélyebb jelentések keresésénél általában a kor divatos eszméihez igazodik, a szerzők kellően meg nem alapozott elméletekre építik munkájukat. Györfly István egy 1907-ben írott Nagykunsági fejfák című tanulmányában ezzel szemben – és munkája ettől válik értékessé – nem keres mélyebb értelmeket, ahol pedig értelmez, ott szigorúan az adatközlői által mondottakra támaszkodik. Nem beszél a fejfák eredetéről sem, mint oly sok más kortársa tette, akik a magyarok rokoni kapcsolatát vélték ezekkel a tényekkel igazolni. Arra szorítkozik, amit igazolhatónak talál. Már ebben a tanulmányban megjelenik, amit a későbbi kutatások is igazoltak, hogy a fejfa alapanyagául szolgáló fat az elhunyt ültette még életében. A fejfa vastagsága rendszerint mutatója az elhunyt anyagi helyzetének. Györfly szerint a dí-

szítés, néhány esettől eltekintve mindig virág, amiket az általa kutatott faluban, Derecskén így alkalmaztak: letört bimbó – gyerek, száraz fa – öreg ember, hegedű – cigány, magyar címer – férfi. Ezek mellett, még megjelenik a lilium, a tulipán, a rózsza és a szomorúfűz. Györfly azzal, hogy nem ment messze a jelentéskeresésben, megelőlegezte a későbbi munkák következtetéseit.

Novák József Lajos A temetők népi művészete című 1910-ben megjelent munkájában már a kopjafák eredetéről is beszél, egyenesen turáni örökségnek tartva ezt a tárgyat. Szorosan összeköti a harcoló-nomad életet folytató népek kopjás temetkezési szokásait a magyarok fejfás temetkezésével. Szerinte ezt a sírjelet a református puritanizmus őrizte meg, azonban a motívumokon nézete szerint érződik a gótika, a reneszánsz és a barokk hatása. Sajnos, az ősi rétegekről nem választja le ezeket a későbbi hatásokat, meg sem nevezi őket, így e tekintetben kétségekben hagy. Javasol viszont egy jó kategorizációt, melyet majd Kunt Ernő és Balassa Iván is alkalmaz, kissé eltérő terminológiával. Eszerint ő fejfát, oszlopos fejfát, kopjafát és táblás fejfát különböztet meg, ami a későbbi kutatásokban sem változik (esetleg a megnevezésekben).

Viski Károly ugyanebben az évben megjelent tanulmánya (Mi a kopjafa?) is az eredet kérdésének próbál utánajárni, úgy, hogy csak a kopjafa és kopjafaállítás eredetét igyekszik vizsgálni. Ez a tanulmány ellentmond annak az elméletnek, miszerint a kopjás temetés a harci kopjával történő temetésből nőtt volna ki magát. Elméletét azzal támasztja alá, hogy a kopjának túlzottan meg kellett volna vastagodnia ahhoz, hogy a kopjafához hasonló sírjellé váljon. Siklódi, küsmödi példákon igazolja, hogy a kopjás-zászlós temetés egy időben létezett a faragott kopjafaállításal, sőt, egymás ki-

egészítők voltak: a kopjafa tetejébe fűrt lyukba állították a kisebb méretű zászlós kopját. Állítása szerint ez Kalotaszegen is szokás volt, nem csak Székelyföldön, csak hogy itt nem zászlót, hanem villát dugtak a kopjafába.

A fejfáknak tulajdonított mélyebb jelentésekben legtovább Solymossy Sándor ment (ősi fejfaformák népünkénél, 1930), aki a szatmárcekei temetőben található csónakos fejfákat a csónakos temetkezés szokásából eredeztette. Eszerint rokon népeinknél szokásban volt, hogy a megholtat a csónak egyik felével eltemették, a csónak másik felét pedig sírjelül állították. Egyértelműnek veszi, hogy a sírjel az embert ábrázolja, mert formai hasonlóságokat mutat a fejfa a csónakba háttal belefektetett emberrel. Elméletéhez igazolásul hozza fel még a rokon népeknél megtalálható, a temetés utáni álemler készítés szokását, amely arra szolgált, hogy a halott visszajáró lelkét legyen aminek magába fogadnia. Ez a bálvány, a csónak formája és a belefektetett ember magyarázná a szatmárcekei csónakos fejfák meglétét és milyenségét, a sírjel és az ember szoros kapcsolatát.

Ez a kapcsolat, mint azt a későbbi kutatások is igazolták, valóban létezik, ha nem is olyan jellegű, mint amilyent Solymossy Sándor leírt. Az emberalakú fejfák a Sárköz református temetőiben is elterjedtek voltak (Csalog József:

A sárközi temetők emberalakú fejfái. 1940). A fejfák csúcsán fej ül, amint azt Csalog leírja, néhol még az arc is fel van tüntetve. A fejfa azonos tájolású a halottal (kelet-nyugat), a felirat a halott arcával egy irányba néz.

A külső hasonlóság, a formai jegyek egyezése azonban még nem lehet elég ahhoz, hogy a kapcsolatot valóságosnak tekinthesük. Ehhez meg kell vizsgálnunk a fejfák kialakulásának a történetét, a temetőekben való elhelyezését, a fejfákhoz fűződő hiedelmeket, ismereteket, és az ezekhez való viszonyulást.

A temető világa

A honfoglaló magyarok letelepedésük után valószínűleg nem temetkeztek egy helyre, mert többszöri rendeletekkel lehetett csak a templom körüli temetkezésre szoktatni őket. A települések növekedésével szükségessé vált az új temetők kijelölése, általában a falun kívül, egy dombra. A falu és a temető, az élők és holtak világa közé sok helyen víz került, és ebben nem kevés szerepet játszott a víz elválasztó ereje, mert a hiedelmek szerint a halottak lelke nem kel át a vízen. A halottak lelkétől általában féltek, igyekeztek őket kiszolgálni, a kedvükben járni, hogy ne zavarják az élőket. Egyes hiedelmek szerint a halott lelke a temetés után még egy ideig a sír körül, illetve a fejfán ta-

nyázik. Ezért is ültettek fákat a temetőben, meg azért is, mert a halott nyugalmat védő jó szellemek a fa koronájára telepednek. Már a Szent Gallen-i kolostor temetőt ábrázoló 9. századi képen gyümölcsfaábrázolásokkal találkozunk. A gyümölcsfával, élőfával történő sírjelölés az ími-olvási nem tudó ember számára a könnyebb eligazodást biztosította, a bokrokkal, virágokkal együtt. Magyarzovátton szokás volt, hogy a halott fejéhez élőfát ültettek. Az öregek akácát, a fiatalok gyümölcsfát kaptak. Ez az élőfa helyettesíthette a később elpusztuló fejfát, „mert a gyökereivel a fa a földbe kapaszkodik, lombjával pedig az égbe nő”, mondja egy idős ember. (Balassa Iván: A magyar falvak temetői. é.n.) A halott és az élőfa között szoros kapcsolat van, az élő fa folytatja az ember életét. A fa és ember kapcsolatának képzetkörébe tartozik az is, hogy a gyerek születésekor elültetnek egy fát, amelynek virulása szorosan összefügg a gyerek jó egészségi állapotával, hervadása, betegsége a gyerek egészségének a romlásával. A korán elhalálozott gyermeknek ezt a fát vágják ki, hogy fejfául szolgáljon. Ez is magyarázhatja a gyerekek számára készült fejfák, kopjafák vékonyságát, ami ott is megfigyelhető, ahol már nem a születéskor ültetett fából készítik a sírjelet.

Fejfák

Előbb említettem már, hogy a formai hasonlóság önmagában nem elég a fejfák eredetének a meghatározásához, illetve valamiféle genetikus kapcsolat megteremtéséhez ember és fejfa között. Honnan ered tehát ez a sírjelölési szokás? Nagyon nehéz erre a kérdésre elfogadható feleletet adnunk, mert a fejfák gyorsan pusztulnak, így az időbeni visszakövetésük legfennebb a 18. századig lehetséges. Az első feljegyzések is csak a 17. századból származnak, annak ellenére, hogy korábbi frásos dokumentumokban találunk temetőleírásokat. Annak, hogy a fejfás temetkezést a honfoglaló magyarok hozták volna magukkal, ellentmondanak a régészeti kutatások eredményei, ugyanis a honfoglaláskori sírokban nem találtak nyomát fejfáknak, bár a korhadt fa évezredekig nyomot hagy a talajban.

Zsoboki reggel

Csalog József a törököktől, a közös temetőhasználat során átvett elemként határozta meg őket. Állítása szerint a reformátusokat, miután a katolikus temetőkből kiűzték, a törökök fogadták be, és ők a török polgári (nem katonai) személyeknek kijáró jeleket kezdték használni. Az elméletnek több tény is ellentmond: a közös temetőhasználatot mind keresztény, mind muzulmán részről tiltották, a reformátusok emellett mindenféle bálványozást is tiltottak, tilos volt a sírok megjelölése. Az ezirányú nyitás csak a 17. században történt meg, a főuraknak engedélyezték a sír megjelölését halommal, kővel vagy zászlóval. Ez után válik a fejfaállítás általánosan elterjedt szokássá. Az idők során több forma kialakult, az ősi formák meg is őrződhetnek és el is tűnhetnek. Ezért kétséges, bár nem minden esetben kizárt dolog ősi jelképeket, ábrázolásmódokat keresnünk a fejfákon.

A fejfa és ember kapcsolatát a fejfák részeinek megnevezései is aláhúzzák, ugyanis a fejfák részeit emberi testrészek neveivel különböztetik meg. Emellett a fejfán található jelek szerveződése elárulhatja az elhalálozott nemét, korát, esetleg halálának körülményeit. A fejfát egyes területeken, amikor elkorhad, betemetik az elhalálozott mellé, tehát valójában az ember másának tekintik. És ha az élő fa a lélek tartózkodási helyévé vált, a fejfa is átvette ezt a szerepet.

A fejfák készítéséhez általában keményfát használtak, de készülhetett gyümölcsfából (szilvafából) is. Azokon a vidékeken, ahol szokás volt a fejfaállítás, az öregedő emberek kinéztek maguknak egy kifaragni való fát, amit csak az elhalálozásuk után volt szabad kivágni és kifaragni, ellenkező esetben rossz jellé válhatott. Ez is magyarázhatja a régebbi fejfák díszítményrendszerének egyszerűségét, tudniillik a halál beálltától a temetésig csak a leglényegesebb információkat lehetett rávinni a fejfára. A jelrendszerben helyet kapott a fejfa alapanyaga, vastagsága, faragott díszítőelemek valamint a színek.

Jelek, díszek

Kunt Ernő mondja, hogy a „díszítőelemeket ma már csak cifra-ság, dísz, ékesség névvel illetik”. Ha ez így is van, a használók bi-

zonyos közösségen belüli egységes jeleket még értelmezni tudnak, főleg azokat, amelyek a halott nemére, korára és az anyagi helyzetére, rangjára utalnak. Érdekes módon a magyarságnál nem terjedtek el a nyugaton oly divatos halálszimbólumok, a halál borzalmát sugalló jelek, illetve csak nagyon ritkán jelenik meg a homokóra és a kaszás halál. Jelentésük inkább a színeknek van, a növényi szimbólumoknak és néhány más, általánosan használt (pl. mesterségre utaló) jelnek.

A színek általában a halott korára, ritkábban a halál módjára utalnak. Ma már nagyon ritkán használatosak. A fekete és a barna szín a fát védő kenőanyag alapszíne. A régebbi festéseknek viszont jelentéshordozó szerepük volt: a fehér gyerekeket jelentetett, a világoskék fiatalokat, a dióbarna középidejűeket, a fekete pedig öregeket. A vörös szín általában az erőszakos halált jelentette. Kalotaszegen a fiatalon elhunytak sírjélét is vörösre festették, mert a közösség természetellenesnek érezte halálukat. A vörös szín egyébként összefügg a vér kiömlésével, a magyar népköltészetben a feketével együtt a tragédiát jelenti.

A fejfákon a színek mellett általánosan használatosak voltak a különböző, sokáig meghatározott jelentéssel bíró, faragott díszítmények. Ilyen díszítmény a szív, amely változatai alapján mást és mást jelenthetett. A belőle kinövő virággal, indával együtt az újrasarjadó életet szimbolizálja (l. még a sírokra ültetett élő fák példáját). A kettős viráginda a szerelmeket, a házaspárokat jelenti. Gyakorta megjelent a nyíllal átlőtt szív, az élet megszüntét szimbolizáló. A kettős nyíl többletinformációt hordozott: az elhunyt öngyilkos lett.

A gyakori jelek közé sorolhatók a nap-, a hold- és a csillagábrázolások, amelyek azonban bizonyos vonatkozásokban elvesztették eredeti jelentésmezőjüket. A magyar folklórban a nap lélekszimbólum, ekként kerülhet fel a fejfákra is. A hold egészen más jelentésmező része: a fejfa csúcsán található holdat kontynak nevezik, és azt jelenti, hogy a megjelölt sírban asszony nyugszik. A csillag fejfa tetején kifaragva vallási hovatartozást jelöl, ebben a szemléletben tehát a kopjafa, fejfa a templomtorony kicsinyített mása.

Az égitestek ábrázolása mellett a leggyakrabban növényábrázolások jelennek meg a sírjeleken, és lehetnek mind nem-, mind életkorjelölőek. A lilliom, a rózsabimbó (letört rózsabimbó), a tulipán a leg többször előforduló jelek, általában jól meghatározott jelentést hordoznak. A lilliom például lányokat jelent, vagy fiatalon elhunytakat. A növényeknél kell még említést tennünk a földből kinövő indákról, fákról. Ezek összekapcsolják a földet és az eget, az élők és halottak világát, s mint már említettem, az élet folyamatosságát hordozzák magukban. Ilyen jelkép a szomorúfűz is, amely igen elterjedt az ábrázolásokban, temetői növényként is nagyon kedvelt. A lemondás, reményvesztettség szimbóluma, de valószínűleg egyesíti magában a növényekhez kapcsolódó jelentéseket, a megújulást, újjászületést.

Egyes vidékeken felismerhetőek a fejfákon a foglalkozást mutató ábrázolások: olló – szabó, ár – varga, tagló – mészáros stb. Malonyay Dezső a Székelyföldön azonosított két érdekes jelet: a szigony a gyalogost, a sisak, taréj a lovast jelentette.

Mindezek után elmondható, hogy a fejfaragásban valaha létezett egységes jelrendszer mára jórészt felbomlott. Ez annak is tulajdonítható, hogy a falusi, a közösségi életben még aktívan résztvevő emberektől a faragás tevékenysége kereskedelmi célokkal átkerült a hivatalosan is ezt a mesterséget űzők, a koporsósok kezébe, akik a jeleket már teljesen önkényesen használták. Emellett a megnövekedett fokú mobilitás is károsan hatott az egységes jelrendszerre, így mára valójában csak díszítményekről beszélhetünk, jelekről aligha. Ennek ellenére megfigyelhető a motívummal, díszítménnyel való ellátásban egy egységes tendencia. Általában lélekszimbólumok és időszimbólumok kerülnek fel a fejfákra ma is, az általános adatokat hordozó (kor, nem, foglalkozás) jelek mellett. A faragó ember a saját, az élő ember törekvéseit, vágyakozásait vetíti bele a halála után az őt helyettesítő fejfába.